

Stad & architectuur

Recente evoluties in het historisch onderzoek naar stedelijke architectuur in het negentiende-eeuwse België*

Wat is architectuur(geschiedenis)?¹

Architectuur en architectuurbeleid staan vandaag hoog op de stedelijke agenda in België. Deze (hernieuwde) interesse en de daaraan gekoppelde recente impulsen voor publieke stedelijke architectuur worden in het huidige architectuurdebat vaak gezien als een reactie op de marginalisering en commercialisering van het publieke domein en het stedelijke beleid vanaf de jaren 1950.² Vanaf dan gaven immers heel wat stadsbesturen hun goedkeuring aan grootschalige afbraak- en vernieuwingsprojecten die leidden tot protestacties – zoals die van *Ateliers de Recherche pour l'Action Urbaine* in Brussel of *vzw Gehavende stad* in Antwerpen – om de overheid aan te zetten minder technocratisch en met meer oog voor de sociale gelaagdheid van de stad te plannen en te bouwen. Mede onder druk van deze acties, maar tevens vanuit hun eigen gedwongen strijd tegen de leegloop van de stad, gingen architecten, stedenbouwkundigen en politici ook stilaan weer op zoek naar denk- en werkpistes om kwaliteitsvolle – hoe vaag ook gedefinieerd – architecturale en stedenbouwkundige projecten te realiseren.³ Dit terug op de kaart zetten van publieke architectuur ging gepaard met een herappreciatie van en een vraag naar meer kennis over het verleden, vooral over de negentiende-eeuwse *art public, embellissement de la ville en städtebau* die de ‘dramatische transformatie van de Europese steden’ in de moderne periode vorm gaven.⁴

* Deze review bouwt verder op een historiografische reflectie die werd aangezet in de onuitgegeven doctoraatsverhandeling (onder leiding van Prof. Dr. Krista De Jonge en Prof. Dr. Luc Verpoest) van de hoofdauteur: I. Bertels, *Building the city, Antwerp 1819-1880* (KULeuven 2008).

¹ Zie A. Leach, *What is architectural history* (Cambridge 2010).

² E. Vervloesem en S. Sterken, ‘Bij de wissel van de wacht’, in: *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 04 05* (Antwerpen 2006) 11.

³ Zie ondermeer: G. Knops (red.), *Publieke gebouwen en ruimten – een culturele uitdaging*, verslagboek van de studiedag op 6 september 1995 in het Internationaal Kunstencentrum de Singel, Antwerpen (Brussel 1995); *Stedelijkheid en Kwaliteit*, verslagboek van het Procescongres ‘Stedelijkheid & Kwaliteit – visie en partnerschap’ (Antwerpen 1998); C. Billen en M. Demanet, ‘Van markt tot administratief centrum’, in: *Kunst en openbaar erfgoed* (Brussel 1999) 11-30; H. Heynen (red.), *Overheidsopdrachten architectuur. Strategieën voor kwaliteit* (Brussel 2001); Vlaams Architectuurinstituut, *Achtergrond 02. Publieke ruimte, openbare gebouwen*, (Antwerpen, 2004); K. Vandermarliere, ‘Work in progress’, in: *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 04 05* (Antwerpen 2006) 7-9.

⁴ M. Smets, *Charles Buls: les principes de l'art urbaine* (Luik 1995); M. Smets, ‘De zoektocht van de stedebouw in België’, in: E. Taverne en I. Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden* (Nijmegen 2004) 283-287; F. Strauven, ‘Overheidsopdrachten in België en Vlaanderen’, in: G. Knops (red.), *Publieke gebouwen en ruimten*, 15-18; L. Verpoest, ‘Stad en staat gebouwd: de overheid als bouwheer (1830-1945)’, in: Idem, 9-14; Vervloesem en Sterken, ‘Bij de wissel van de wacht’, 11.

Deze recent toenemende aandacht voor stedelijke architectuur tekent zich, mede onder invloed van de zogenaamde *ecological* en *material turns*, ook binnen stadsgeschiedenis af. Architecturale realisaties worden daarbij gezien als één van de meest in het oog springende stedelijke artefacten, 'immers, het karakter, de sfeer en aantrekkelijkheid van steden hangen in hoge mate af van de architectonische rijkdom en historische diversiteit van zowel de publieke als van de woongebouwen'.⁵ Daarnaast wordt echter steeds meer aandacht opgeëist voor het feit dat architectuur en infrastructuur op verschillende niveaus cultureel en sociaal geconstrueerd zijn en dat (het beeld van) het gebouwde resultaat, maar ook het gebruik en misbruik, de uitkomst is van een complex onderhandelingsproces tussen verschillende actoren.

Onderzoek naar stedelijke architectuur bevindt zich vandaag steeds meer op het raakvlak van stads- en architectuurgeschiedenis, twee onderzoekdisciplines die vanuit verschillende onderzoekstradities over architectuur en stedelijkheid reflecteren en die in België vaak eerder als *proches voisins* dan als (al dan niet kibbelende) huwelijkspartners met elkaar in relatie staan. Op internationaal vlak geraken ze de laatste decennia echter steeds meer verweven: 'In recent decades, the visual (or pictorial) turn has directed historians' attention toward the built environment just as architectural historians have increasingly grounded their analyses in historical context, reconstructing the socioeconomic and/or political parameters of the building activity they study'.⁶

Ondanks de recente evolutie in de architectuurgeschiedenis, bokst de discipline vandaag nog zeer sterk op tegen haar oude imago, dat gebaseerd was op een erg enge definitie van architectuurgeschiedenis. De nadruk lag voornamelijk op het 'schone kunsten'-aspect, dat gekenmerkt werd door een eenzijdige aandacht voor vormelijke analyse, stijlevolutes en theoretische discussies. Hoewel heel wat architectuurhistorici deze aspecten nog steeds als essentiële elementen van architectuurhistorisch onderzoek beschouwen, stimuleerde de (interne en externe) kritiek dat 'too little attention has been paid to topics such as the social construction of beauty, the relationship of building to (cultural) politics and the limiting nature of economics'⁷ de verdere evolutie van de discipline en de verbeding van het onderzoeksveld.⁸ Binnen de verbrede benadering wordt een zeer ruim gamma aan 'architecturale producten' geanalyseerd. Naast alle aspecten van de gebouwde omgeving en alle facetten van het productieproces worden ze bovendien bestudeerd in hun specifieke sociale, culturele, politieke en economische context.⁹ Op die manier wordt de exclusieve aandacht voor de architect als kunstenaar,

5 H.S.J. Jansen, J.Th. Leersen en E.R.M. Taverne, *Stadsruimte. Diversiteit en samenhang in de stedengeschiedenis van Nederland*, nota ter voorbereiding van het NWO onderzoeksprogramma Urbanisatie en Stedelijke Cultuur (2003) 8-9.

6 Citaat uit: M. Umbach, 'Urban history: what architecture does, historically speaking ...', *Journal of the Society of Architectural Historians* (JSAH), 65:1 (2006) 14. Zie ook: R. De Meyer en M. Smets, 'De recente stedenbouwkundige geschiedschrijving in België omtrent de negentiende en begin twintigste eeuw', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis / Revue belge d'histoire contemporaine*, 12 (1982) 467-517; N. Stieber, 'Microhistory of the modern city, urban space, its use and representation', *JSAH*, 58:3 (1999-2000) 382-391; M. Martin, *De opkomst van de moderne stad. Ruimtelijke veranderingen in Maastricht 1660-1905* (Zwolle-Zeist 2000) 11-13.

7 K.E. Zarecor, 'Stavoproject and the industrialization of architecture in Czechoslovakia, 1948-1951', in: *Lectures at the 58th Annual Meeting of the Society of Architectural Historians* (Vancouver 2005).

8 A. Tzoni en L. Lefavre, 'Architectural history as social science', in: R. Dettingmeijer (red.), *Architectural history and social science*. Papers of the Symposium held at Utrecht 16-19 May 1977 (Utrecht 1978) 67-90.

9 Paraphrase van Nicolas Pevsner, zie ook A. Saint, 'Architect and engineer: a study in construction history', *Construction history* (CH), 21 (2005-2006) 21-22; Zie ook: R. Dettingmeijer, 'Monumenten, geschiedenis en zorg', *Bulletin. Tijdschrift van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 105:6 (2006) 223-228.

de stilistische vormgeving of het innovatieve aspect van de architecturale realisatie verschoven naar architectuur als een *artefact* en als een maatschappelijk fenomeen: ‘architectural history has swept by the same intellectual winds that have shifted the larger landscapes of the humanities and social sciences (...) the focus has come to be on the contingent, the temporary, and the dynamic, on processes rather than structures, on hybridity rather than consistency, on the quotidian as well as the extraordinary, on the periphery as well as the centre, on reception as well as production’.¹⁰ Het is niet verwonderlijk dat een dergelijke verbreding heel wat kritiek met zich meebracht: ‘architectural history (...) often wanders much further from the artifact and indeed sometimes seems more interested in the idea of architecture than in the study of what actually got built’.¹¹

In deze review wordt – zonder de ambitie exhaustief te zijn – ingegaan op de vraag hoe vanuit architectuurhistorisch perspectief in de laatste decennia werd gereflecteerd over stedelijke architectuur in het negentiende-eeuwse België. We bouwen voort op de klassieke trilogie stijl, functie en constructie maar gaan daarbij na hoe bepalende factoren als ‘economische productie’ (ontwerp, bouwbedrijf, marktontwikkeling, wetgeving, financiering), ‘het gebruik’ (de sociaal-culturele praktijken en bedoelingen van gebruikers en opdrachtgevers) en tenslotte ‘representatie’ bepalend zijn voor de negentiende-eeuwse stedelijke architectuur.¹² Onze vertrekpunten zijn vroegere historiografische reflecties over de evoluties van de architectuurhistorische discipline in België,¹³ de geschiedenis van de stedenbouw met zijn aandacht voor zowel stedelijke architectuur als de architectuur van de stad in België en in de Nederlanden,¹⁴ en de in 2004 opgemaakte status quaestionis voor constructiegeschiedenis in België.¹⁵

Het einde van het stijledebat?

In een artikel uit 1990 observeerde de Amerikaanse architectuurhistoricus Alfred Willis het Belgische negentiende-eeuwse architectuurdebat van op een afstand. Hij beschreef België als ‘a country which, in socio-economic terms, had the character of nineteenth-century Europe in microcosm, and that it may be considered a model for contemporary architectural developments (mutations of taste, expressions of ideology, the rise of professionalism among architects, the effect of foreign influences on domestic trends, etc.) anywhere in – and throughout – the industrialized world’. Bovendien stelde hij de immense hiaten aan de kaak: ‘interest in this subject among architectural historians within Belgium has (until quite recently) been quite limited, while interest among those outside the country has been practically nil. What interest there has been among foreign scholars has largely developed since about 1970 and focused on the art

10 N. Stieber, ‘Architecture between disciplines’, in: *JSAH*, 62:2 (2003) 176.

11 C. Powell en R. Thorne, ‘Coming of age’, *CH*, 21 (2005-2006) 3-6.

12 Jansen, Leersen en Taverne, *Stadsruimte*, 8-9.

13 H. Heynen en K. De Jonge, ‘The teaching of architectural history and theory in Belgium and the Netherlands’, *JSAH*, 61:3 (2002) 339-340; L. Verpoest, ‘Architectuurgeschiedenis in België’, in: *Archis* 6, *Architectuurhistorisch onderzoek in Nederland*, 29:3 (1986) 31-33.

14 De Meyer en Smets, ‘De recente stedenbouwkundige geschiedschrijving’; E. Taverne, ‘Inleiding op een historiografie van de stedengeschiedenis in de Nederlanden’, in: Taverne en Visser (red.), *Stedebouw*, 9-28.

15 D. Van de Vijver, ‘Construction history in Belgium’, in: A. Becchi e.a. (red.), *Construction history. Research perspectives in Europe* (Genua 2004) 157-196. L. Verpoest, ‘Architectuurgeschiedenis in België’, in: *Archis* 6, 31-33.

nouveau architecture in Brussels'.¹⁶ Op het moment dat Willis deze evaluatie maakte, hadden heel wat Belgische onderzoekers en instellingen net specifieke projecten opgestart met betrekking tot het negentiende-eeuwse architecturale patrimonium.¹⁷ In eerste instantie werd daarbij inderdaad erg veel nadruk gelegd op *venustas*-onderzoek.¹⁸ Zo brachten Jos Vandenbreeden en Françoise Dierkens-Aubry de rijkdom en esthetische diversiteit van de negentiende-eeuwse architecturale productie in kaart in *De negentiende eeuw in België: architectuur en interieurs*.¹⁹ De publicatie groeide uit tot een referentiewerk, niet het minst omdat ze in contrast met de gebruikelijke focus op de Art Nouveau ook een overzicht wist te brengen van andere negentiende-eeuwse architectuurvocabulary.²⁰ De Brusselse afbraakwoede vanaf de jaren 1960 had immers heel wat monumentenzorgers en architectuurhistorici de alarmklok doen luiden voor de meesterwerken van de *style belge*.

Het zou echter nog tot in de jaren 1980 en 1990 duren vooraleer ook negentiende-eeuwse historiserende stijlen werden geapprecieerd en als cultuurfenomeen grondig onderzocht zouden worden. Dat resulteerde zowel in overzichtswerken als dat van Vandenbreeden en Aubry, alsook in specifieke diepteanalyses. Zo bestudeerde Dirk Van De Vijver in zijn doctoraatsonderzoek het receptie- en assimilatieproces van de 'Franse architectuur' binnen een ruimere sociaal-culturele context.²¹ In de (her)ontdekking en studie van de neogotiek speelde het KADOC, samen met architectuurhistoricus Luc Verpoest, het Bethunanium²² en de onderzoeksgroep beeldende kunst en architectuurgeschiedenis binnen het departement Kunstwetenschappen van de Universiteit Gent een belangrijke rol.²³ Voor de (her)ontdekking van de neo-Vlaamse Renaissance gaf Alfred Willis zelf een belangrijke aanzet met zijn onuitgegeven doctoraatsverhandeling.²⁴ Later werd dit stilistisch comparatieve onderzoek (door Willis en anderen) aangevuld met specifieke publicaties over prominente 'architecten-kunstenaars', kunsthistorici en critici en werd de link met de meer algemene Renaissance-*revival* belicht.²⁵

16 A. Willis, 'The state of research on nineteenth-century architecture in Belgium: a view from the outside', in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek (AVBG), Extra nummer: Neo, Onderzoek naar 19de-eeuwse kunst en architectuur*, 2 (1990) 3-8.

17 Verpoest, 'Architectuurgeschiedenis in België', 31-33.

18 Heynen en De Jonge, 'The teaching of', 339-340.

19 J. Vandenbreeden en F. Dierkens-Aubry, *De 19de eeuw in België. Architectuur en interieur* (Tielt 1992).

20 Zie ondermeer: *Art Nouveau in België*, Tentoonstellingscatalogus 80 (Brussel 1980); R. De Meyer, *Architectuurgids Art Nouveau in België* (Antwerpen 1990); P. Loze, *Belgique Art nouveau: de Victor Horta à Antoine Pompe* (Brussel 1991); J. Vandenbreeden en F. Dierkens-Aubry, *Art Nouveau in België: architectuur en interieurs* (Tielt 1992); A. Van Loo, 'Het ontstaan van de Art Nouveau 1890-1914', in: A. Van Loo (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden* (Antwerpen 2003) 33-48.

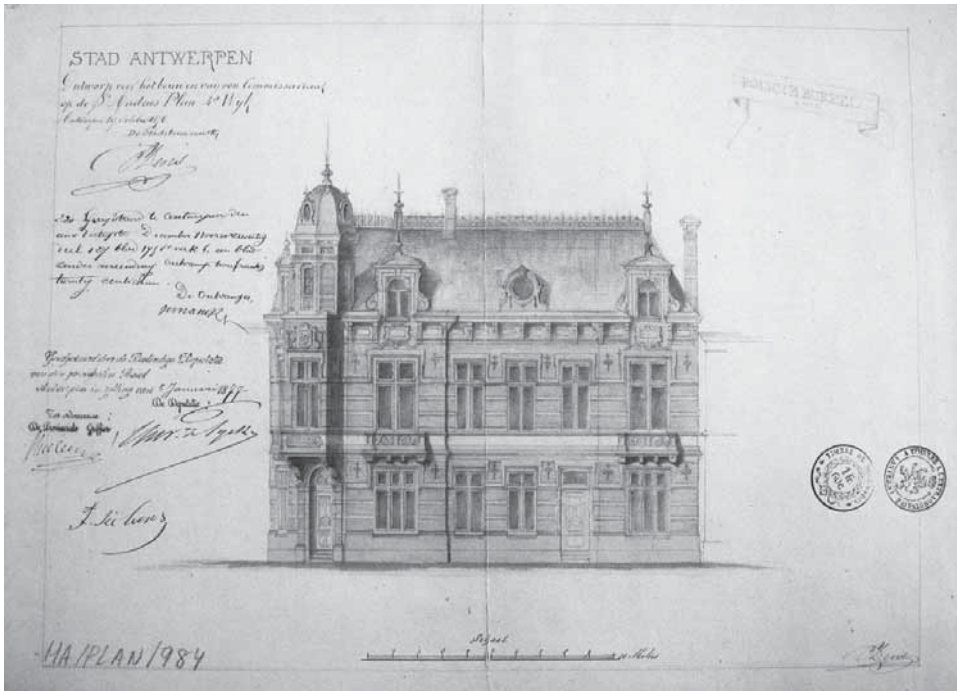
21 D. Van de Vijver, *Les relations franco-belges dans l'architecture des Pays-Bas méridionaux, 1750-1830*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling KU Leuven (2000). Zie ook: L. Dhondt e.a., *18de-eeuwse architectuur in België: laatbarok – rococo – neoclassicisme* (Tielt 1998). D. Van de Vijver, *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830)* (Leuven 2003).

22 Gents onderzoekscentrum voor de studie van de negentiende-eeuwse kunst.

23 A. Bergmans (red.), *Neostijlen in de Negentiende eeuw. Zorg geboden?* (Leuven 2002); B. De Keyser, J. De Maeyer en L. Verpoest, *De ingenieuze neogotiek: techniek en kunst 1825-1925* (Leuven 1997); J. De Maeyer (red.), *De Sint-Lucascholen en de neogotiek* (Leuven 1988); J. De Maeyer e.a. (red.), *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg*, (Leuven 1999); J. De Maeyer en L. Verpoest (red.), *Gothic Revival. Religion, Architecture and Style in Western Europe 1815-1914* (Leuven 2000); I. De Wilde e.a. (red.), *Neogotiek in België* (Tielt 1994); L. Verpoest, *Architectuurgids neogotiek in België* (Antwerpen 1989).

24 A. Willis, *Flemish Renaissance revival in Belgian architecture (1830-1930)*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Columbia University (1989).

25 L. De Clercq, 'Max Rooses als inspirator van de neo-Vlaamse Renaissance', in: *AVBG*, 2 (1990) 37-44; B. Michail,

Afbeelding 1: Ontwerp politiecommissariaat 4de wijk (Sint-Andries) te Antwerpen ontworpen door Pieter Dens in 1877. (Stadsarchief Antwerpen)

Daarnaast ontstond er ook een toenemende interesse voor het negentiende-eeuwse architectuurtheoretische debat. Zo bestudeerde Jan van Gerven het ideologische karakter van 'eclectische' objecten, terwijl Yves Schoonjans (2001) en Geert Palmaerts (2005) de nadruk legden op negentiende-eeuwse historiografie en theoretische discours over de zogenaamde *battle of styles*.²⁶ Recenter pas echter verschoven architectuurhistorici hun blikveld van het nationale en objectgerichte naar het regionale, lokale en actorge-richte. De doorslaggevende theoretische reflecties over kritisch regionalisme van Liane Lefavre, Alexander Tzonis en Kenneth Frampton behandelden onder meer de vraag hoe kritisch regionalisme en stedelijkheid gedefinieerd worden binnen de architectuur.

'Néo-Flamand' en France. Un passé regional retrouvé et réinventé sous la Troisième République, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling (ULB 2003); J. Van Gerven, 'Neostijlen en neptradities. Antwerpen en de historiserende architectuur ideologisch en maatschappelijk bezien', *ABVG*, 3-4 (1993) 1-39; L. Van Santvoort, 'Neo-Vlaamse-renaissance', in: C. Leblanc (red.), *Art Nouveau en Design: sierkunst van 1830 tot Expo 58* (Tiel 2005) 24-35; L. Verpoest, 'Hans Vredeman de Vries en de Belgische architectuur in de negentiende eeuw: architectuur, architectuurgeschiedenis en nationale identiteit', in: *Tussen stadspaleizen en luchtkastelen: Hans Vredeman de Vries en de Renaissance* (Antwerpen 2002) 375-381; A. Willis, 'Neo-Vlaamse renaissancearchitectuur: eigen voor wie?', in: S. Grieten (red.), *Vreemd gebouwd. Westerse en niet-westerse elementen in onze architectuur* (Turnhout 2002) 439-456; A. Willis en S. Grieten, 'Een monument van papier. L'architecture en Belgique van Joseph-Martin Ryssens De Lauw', in: *Ibidem*, 457-466.

²⁶ G. Palmaerts, *Eclectisme: over moderne architectuur in de negentiende eeuw*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling (VU Amsterdam 2005); Y. Schoonjans, *Het 19de-eeuwse eclectisch discours: maatschappelijke en architecturale strategieën voor het omgaan met veelheid en verscheidenheid*, (Gent 2007); J. Van Gerven, 'Eclectische architectuur in België en Europa gedurende de 19de eeuw. Maatschappelijke en ideologische achtergronden', in: Grieten (red.), *Vreemd gebouwd*, 357-376.

Deze reflecties werpen relevante vragen en debatten op die sterk gelinkt zijn aan actuele stadshistorische interesses zoals: Wat zijn regionale en lokale architecturale tradities? Kunnen regio's of steden geïdentificeerd worden aan de hand van hun regionale of lokale architectuur? Hoe werden regionale architectuurtradities geïnterpreteerd en gedefinieerd door kunstenaars, auteurs en onderzoekers?²⁷ In het verlegende daarvan wordt een antwoord gezocht op de vraag in welke mate architectuur vorm geeft aan en ingezet werd in de creatie van een specifieke lokale, (inter)regionale of nationale cultuur.²⁸

Heel wat architectuurhistorici zien de monografie als een ideaal medium waarmee naar het verleden kan worden gekeken.²⁹ In heel wat (monografische) stilistisch opgezette architectuurhistorische studies kregen de ontwerpers (architecten en in mindere mate ook ingenieurs) en hun al dan niet gerealiseerde oeuvre bijgevolg alle aandacht.³⁰ Publicaties als *Poelaert en zijn tijd* tonen aan dat dergelijke studies ook effectief een meerwaarde kunnen vormen.³¹ Zoals Andrew Saint aantoonde in *The image of the architect* (1983), gaan heel wat auteurs echter voorbij aan de realiteit van de ontwerp-praktijk en aan de reële positie van de architect in het bouwproces.³² Onder meer onder invloed van Bourdieu's *relational mode of thought*, kwamen al nieuwe actoren in het bouwproces in beeld en werd de bouwpraktijk een meerstemmig verhaal.³³ Maar in recente overzichtswerken over Belgische architectuur komen ingenieurs slechts sporadisch aan bod,³⁴ en zijn studies over 'de anderen' zoals producenten, bouwbedrijven, aannemers, ambachtslui en dagloners erg minimaal vertegenwoordigd.³⁵ Opponenten, zoals actiegroepen, worden zo goed als doodgezwegen.

27 Heel wat internationale congressen behandelden dit thema, zie ondermeer: *The sources of regionalism* (KADOC, 30 en 31 januari 2004 publicatie: L. Vansantvoort, J. De Maeyer en B. Verschaffel (red.), *Sources of regionalism in the nineteenth century. Architecture, art and literature* (Leuven 2008) en het *Fourth savannah Symposium: Architecture and Regionalism* georganiseerd door het Department of Architectural History of the Savannah College of Art and Design (22-26 februari 2005).

28 Bijvoorbeeld I. Bertels, 'Expressions of a local specificity: Antwerp city architect Pieter Jan August Dens and the Flemish Renaissance in Belgium', *Architectural history*, 50 (2007) 149-170.

29 Verwijst naar citaat van Geert Bekaert in: H. Stynen, *Stedebouw en gemeenschap. Louis Van der Swaelem (1883-1929), bezieler van de moderne beweging in België* (Brussel-Luik 1979) 4. Zie ook: De Meyer en Smets, 'De recente stedenbouwkundige geschiedschrijving', 502.

30 Enkele biografieën over negentiende-eeuwse Belgische stadsarchitecten: *Poelaert en zijn tijd* (Brussel 1980); M. Loiseau, Joseph Poelaert: zijn leven en zijn werk, Onuitgegeven masterscriptie (UGent 1970); M. Struyve, Karel van Rysselberghe, architect – zijn leven en werk (1850-1920), Onuitgegeven masterscriptie (UGent 1973); L. Wylleman, Architect Adolphe-Edouard-Theodore Pauli 1820-1895, Onuitgegeven masterscriptie (UGent 1973); I. Van Reeth, *Pierre Bruno Bourla (1783-1866) Stadsbouwmeester te Antwerpen*, Onuitgegeven masterscriptie (UGent 1994); I. Van Reeth, 'Pierre Bruno Bourla (1783-1866). Stadsbouwmeester te Antwerpen', ABVG, 3-4 (1992).

31 Op het aspect van architectuuronderwijs en kennisverspreiding wordt hier niet verder ingegaan. Voor een korte historiografische reflectie zie: Bertels, *Building the City*, 31-34.

32 A. Saint, *The image of the architect* (New Haven en London 1983) ix.

33 E. Blau, 'A question of discipline', *JSAH*, 62:1 (2003) 128. Verwijzing naar P. Bourdieu, *The field of cultural production: Essays on art and literature* (New York 1993).

34 A. Van Loo, *Repertorium van de Architectuur in België van 1830 tot heden* (Antwerpen 2003). Bevat eveneens thematische bijdragen die illustratief zijn voor de dominante onderzoeksthema's de voorbije decennia (militaire architectuur, monumentenzorg, stedenbouw, wederopbouwarchitectuur, sociale huisvesting, architectuur en stedenbouw in Congo, architectuuronderwijs, – tijdschriften en wereldtentoonstellingen).

35 Bertels, *Building the City*, 155-204; I. Bertels, 'De uitvoerders op het terrein, een braakliggend onderzoeksdomein', in: J. Cornilly (red.), *Bouwen aan wederopbouw 1914-2050: architectuur in de Westhoek* (Ieper 2007) 175-191.

Van stoel tot stad, van fietsenstalling tot kathedraal

Naast het stijldebat zijn architectuurhistorici ook sterk gehecht aan ‘architectuurtypologieën’, waarbij een functionele of programmatorische bril wordt opgezet. In navolging van Nikolaus Pevsners *A history of building types* (1976),³⁶ zien veel auteurs typologisch onderzoek als een mogelijkheid om via architectuur greep te grijpen op sociale historische processen, waarbij een typologie een combinatie is van ‘function, materials and styles, the histories of which intersect as a typological history informed by the demands made of architects by their clients and patrons, by the technical possibilities available to the architect, and by architecture’s internal artistic and conceptual developments’³⁷ Een heel gamma aan functies werd bestudeerd, waarbij naast traditionele typologieën, zoals kerken, stadhuizen of huisvesting, steeds meer aandacht werd besteed aan nieuwe typologieën zoals treinstations, politiekantoren, concertzalen of theaters.³⁸ Daarnaast werd zowel de architectuur met grote A als kleine a (bijvoorbeeld elite residenties versus arbeiderswoningen) in beeld gebracht.³⁹

Dit type onderzoek heeft zonder twijfel zijn verdiensten voor comparatieve studies, maar het gevaar bestaat dat ‘like birds, paintings, rocks and people, buildings [can] be divided into families that [can] be understood independently of history’.⁴⁰ Wat bovendien vaak vergeten wordt, is dat het zo per typologie verzamelde cluster van gebouwen de ambities en realisaties van heel erg diverse en vaak ongedefinieerde actoren representeren, waardoor het comparatieve onderzoek op de helling komt te staan. Onderzoekers die zich focussen op het *ancien régime* benadrukten daarom al het belang van het opdrachtgeverschap, inclusief religieuze, publieke, private opdrachtgevers die actief zijn in een stedelijke context.⁴¹ Vanuit deze evolutie is ook de groeiende aandacht voor de politieke en institutionele context van architectuur niet verwonderlijk. Onderzoek toonde immers aan dat publieke bouwprojecten en stedenbouwkundige bouwvoorstellen belangrijke instrumenten werden in de materialisatie van een eigen politieke en culturele identiteit.⁴² Daarbij werd sterk ingezet op de constructie van het verleden en de culturele identiteit in het kader van natievorming. Sterke voorbeelden zijn het onderzoek van Herman Stynen naar het ontstaan en de evolutie van de *Koninklijke Commissie voor Monumenten / Commission Royale des Monuments* in 1835,⁴³ het

36 N. Pevsner, *A history of building types* (Londen 1976) 289. Zie voor de Belgische situatie ook de introductie en thematische bijdragen in A. Van Loo, *Repertorium van de Belgische architectuur*; en Van de Vijver, ‘Construction History in Belgium’, 14-17.

37 Leach, *What is architectural history?*, 65.

38 Voor een uitgebreide bibliografie met betrekking tot België zie ondermeer: Van Loo (red.), *Repertorium*, 110-113.

39 Stieber, ‘Microhistory of the modern city’, 382-391.

40 Leach, *What is architectural history?*, 62.

41 Zie specifiek de conclusie in: K. De Jonge en K. Ottenheim, *Unity and discontinuity. Architectural relationships between the Southern and Northern Low Countries (1530-1700)* (Brepols 2007). Verder: I. Bertels, ‘Technical discourses on primary educational buildings: governmental publications in Belgium in the 19th century’, in: J-P. Garric (red.), *La construction savante: les avatars de la littérature technique* (Parijs 2008) 263-273; S. Grieten (red.) *Sterk gebouwd en makkelijk in onderhoud: ambt en bouwpraktijk van de provinciale architecten in de provincie Antwerpen* (Brugge 2006).

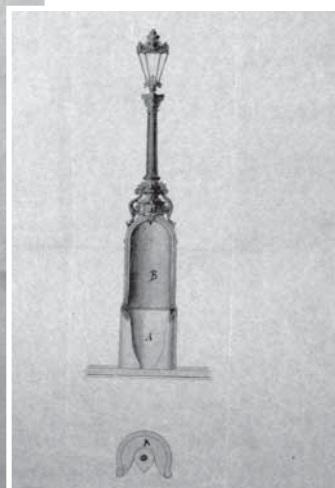
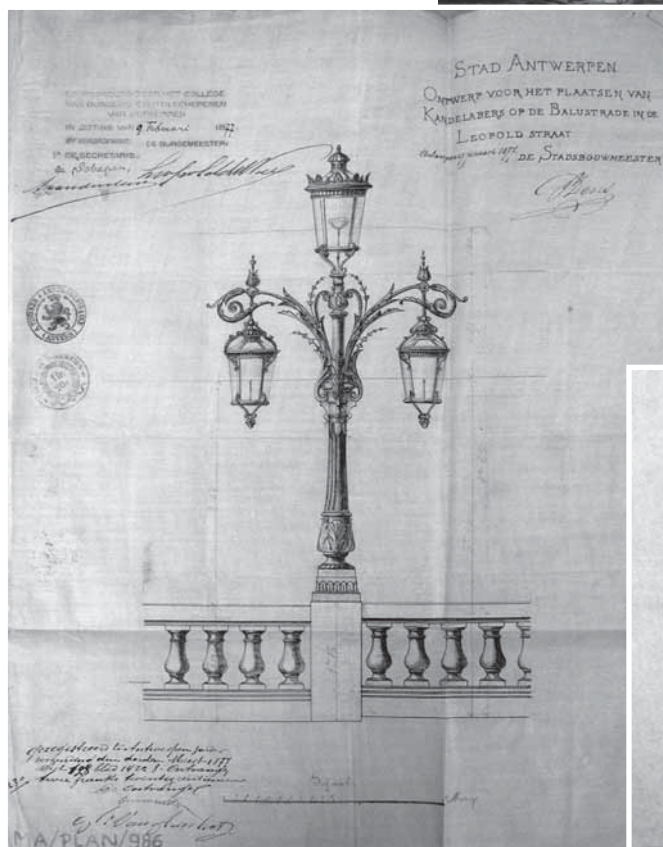
42 R.H. Harper, *Victorian building regulations. Summary tables of the principal English Building Acts and Model Bye-Laws 1840-1914* (Londen 1985); R. Tijs, *Tot Cieraet deser Stadt: bouwtrant en bouwbeleid te Antwerpen van de middeleeuwen tot heden, een cultuurhistorische studie over de bouwtrant en de ontwikkeling van het stedenbouwkundig beleid te Antwerpen van de 13de tot de 20ste eeuw* (Antwerpen 1993).

43 H. Stynen, *De onvoltooid verleden tijd: een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940* (Brussel 1998).

Afbeelding 2: Constructie Brabofontijn in 1877. Deze fontijn werd deels gefinancierd door de Antwerpse Waterwerken. (Stadsarchief Antwerpen)

Afbeelding 3-4: Ontwerpen voor publieke verlichting in de Antwerpse Kruidtuin (1877) en een combinatie van lantaarn en urinoir te plaatsen op de Grote Markt (1878). (Stadsarchief Antwerpen)

onderzoek van Dirk Van de Vijver rond de *Conseil des Bâtiments civils* en Bruno De Meulders, Laurent Honorés en Dirk Van de Vijvers studies van de *Conseil Supérieur d'Hygiène Public*.⁴⁴

De stad kwam binnen de bestaande historiografie vooral indirect (via het nationale perspectief) in beeld, terwijl het debat werd gedomineerd door esthetisch gekleurde onderzoeksvragen. Stilaan komen in het Belgische onderzoek echter ook andere intermediaire en lokale beleidsniveaus naar voor.⁴⁵ In een dialectisch proces van centralisatie en decentralisatie kregen Belgische steden in de loop van de negentiende eeuw immers steeds meer verantwoordelijkheid toegeschoven op het vlak van architectuur en stedenbouw. Vanuit stadsgeschiedenis werd de laatste jaren op internationaal vlak opnieuw sterk ingezet op het onderzoek naar de diverse historische actoren in stedelijke architectuur, van de elite tot de laagste groepen op de sociale ladder. Daarbij werd ook de studie van het stedelijke ambtenarenapparaat geherintroduceerd: 'the subject entails a rediscovery, from models and maps, of the constituent dynamics of cities since the beginning of the nineteenth century, and how, over time, patterns can be traced in the way services and locations were organized. Urban transformation was underpinned by structural development, and the municipal workforce was an integral and increasingly prominent part of the agencies of change'.⁴⁶ Gloria Cliftons *Professionalism, patronage and public service in Victorian London*, Pierre-Yves Sauniers artikel 'La ville et la ville' of Filippo De Pieri's 'Nineteenth-century municipal engineers in Turin' tonen duidelijk aan hoe het onderzoek naar deze stedelijke administraties niet alleen relevant is voor de studie van de stedelijke ruimtelijke en materiële transformatie, maar ook als casus voor stadshistorisch onderzoek naar het sociale beleid en de evolutie in de professionalisering van diverse beroepsgroepen.⁴⁷

Vanuit een dergelijk geïntegreerd perspectief hebben recent ook Nederlandse onderzoekers het stedelijke publieke bouwen herontdekt. Auke van der Woud, ondermeer

44 B. De Meulder, Reformisme, thuis en overzee. Geschiedenis van de Belgische planning in een kolonie (1880-1960), Onuitgegeven doctoraatsverhandeling (KULeuven 1994); L. Honoré, *Mons au fil de l'eau 1830-1914* (Mons 2005); Van de Vijver, *Les relations franco-belges*; Idem, 'Simplifier et supprimer ou l'esthétique de l'économie: l'activité du Conseil des Bâtiments civils dans les départements réunis', in: *Sixième congrès de l'association des cercles archéologiques d'histoire et d'archéologie de Belgique et LIIIe congrès de la fédération des cercles d'archéologie et d'histoire de Belgique* (Bergen 2002) 969-979; Idem, 'Architectuur die heelt. Paviljoenziekenhuisbouw in het 19de-eeuwse België', in: P. Allegaert e.a. (red.), *Architectuur van Belgische hospitalen* (Brussel 2005) 54-65. K. Velle, *Het Ministerie van Openbare Werken (1837-1990)*, Miscellanea archivistica studia 32-33 (Brussel 1993). Zie ook: M. Watelet, *De beginjaren van het Ministerie van Openbare Werken. Cartografie en politiek in het België van de 19de eeuw. Bronnen voor de nationale en lokale geschiedschrijving* (Brussels 1987).

45 V. Meul, Jozef Schadde (1818-1894). Provinciale architect van het arrondissement Mechelen van 1853 tot 1869, Onuitgegeven masterscriptie (KULeuven 1992); V. Meul, *Van Waterstaat tot mijnicé. Een historiek van het bouwen in Limburg door drie generaties provinciale bouwmeesters Jaminé (1832-1921)* (Hasselt 1999); D. Laureys e.a., *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de provincie Antwerpen* (Turnhout 2004); Grieten e.a., *Sterk gebouwd. Zie ook het lopende onderzoek van Jeroen Cornilly naar 'De provinciale architecten in West-Vlaanderen (1807-1883). De betekenis van een openbaar werk het 19e-eeuwse architectuurlandschap in West-Vlaanderen'* (KULeuven).

46 M. Dagenais e.a. (red.), *Municipal services and employees in the modern city* (Aldershot 2003) 1.

47 G. Clifton, *Professionalism, patronage and public service in Victorian London: the staff of the Metropolitan Board of Works, 1856-1889* (Londen 1992); F. De Pieri, 'Nineteenth-century municipal engineers in Turin: technical bureaucracies in the networks of local power', in: Dagenais e.a. (red.), *Municipal Services*, 31-46; P.-Y. Saunier, 'La ville et la ville. Les hommes et les organismes de l'aménagement urbain, portraits des services municipaux de six villes de la région Rhône-Alpes', *Recherches contemporaines*, 3 (1995-1996) 121-137. Zie ook: D. Owen, *The government of Victorian London, 1855-1889. The Metropolitan Board of Works, the Vestries and the City Corporation* (Londen 1982); A. Saint (red.), *Politics and the people of London: the London County Council, 1889-1965*, (Londen 1989).

Afbeelding 5: Werfmateriaal infrastructuurwerken doet dienst als wip voor spelende kinderen. (Stadsarchief Antwerpen)

auteur van *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland, 1798-1848*, initieerde en begeleidde een hele reeks doctorale onderzoeksprojecten die vanuit stedelijk perspectief en met een geïntegreerde benadering de stedelijke negentiende-eeuwse architectuur, planning en bouwpraktijk onderzochten.⁴⁸ Zijn benadering benadrukt sterk de aandacht voor politieke, socio-economische en culturele structuren, de mechanismen van overheidsopdrachten, de uitwisseling van kennis en de interactie tussen de erg gevarieerde actoren in het historische bouwproces. Zo toont Ida Jager in *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901* (2002) aan hoe de Amsterdamse Stadsfabriek dag in dag uit worstelde met de organisatie van (on) zichtbare ‘publieke werken’ en de impact daarvan op het dagdagelijkse leven in het negentiende-eeuwse Amsterdam.⁴⁹ Hetty Berens’ *W.N. Rose 1801-1877. Stedenbouw, civiele techniek en architectuur* lijkt op het eerste zicht een traditionele biografie, die vertrekt vanuit een reeks nieuw opgedoken privé-documenten en een reconstructie maakt van Roses oeuvre als stadsarchitect in Rotterdam (1839-1873) en als Rijksbouwmeester (1858-1867).⁵⁰ Berens zoomt met dit biografisch perspectief echter niet alleen in op Roses werk aan de tekentafel, ze laat ook effectief de architecturale praktijk zien,

48 A. Van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1987).

49 I. Jager, *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901* (Rotterdam 2002). Zie ook: C. Jeurgens, ‘Recensies’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 1:3 (2004) 124.

50 H. Berens, E.M., *W.N. Rose 1801-1877. Stedenbouw, civiele techniek en architectuur* (Rotterdam 2002).

inclusief hoe Rose worstelt met het management en de bureaucratie van een stedelijke dienst en met de groeiende complexiteit van projecten. In 2004 publiceerde Ineke Pey *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)*.⁵¹ Pey bestudeert het private bouwen in deze drie steden en belicht daarbij het architecturale klimaat, de spanning tussen publieke en private stedelijke ontwikkelingen en de bouwpraktijk. Ze laat een groot scala aan actoren (architecten en hun verenigingen, stedelijke en andere beleidsmakers, aannemers en onderaannemers, alsook opdrachtgevers en gebruikers) aan het woord en toont een grote variëteit aan voorbeelden van private stedelijke architectuur (van *masterpieces* tot en met bescheiden huurwoningen).

Studies naar de inbedding van architectuur in het ruime Belgische stedelijke beleid bleven – op enkele uitzonderingen na – echter lang buiten het werkveld van architectuurhistorici.⁵² Onderzoek naar de negentiende-eeuwse stedelijke bouwwerf in Antwerpen en de historische stedelijke architectuur in kleinere Vlaamse steden in de lange negentiende eeuw brengt daar stilaan verandering in.⁵³

Bouwen aan de stad

Een zelfde evolutie – verruiming van onderzoeksthema's, meerstemmigheid van historische verhaal – wordt in grote lijnen ook getraceerd in het onderzoek naar het bouwproces, van aannemen tot opleveren. Afhankelijk van welke positie een bepaalde onderzoeker of onderzoeksschool inneemt, wordt dit onderzoeksgebied al dan niet beschouwd als een onderdeel van architectuurgeschiedenis of als het exclusieve onderzoeksdomin van constructiegeschiedenis.⁵⁴ Net als bij architectuurgeschiedenis (en andere historische disciplines) is de invulling en definiëring afhankelijk van plaats tot plaats en van onderzoeker tot onderzoeker.⁵⁵ Een belangrijke forumfunctie wordt vervuld door de Britse Construction History Society, ondermeer door de uitgave van hun internationale *peer reviewed* tijdschrift *Construction history* (opgericht in 1985). Het eerste nummer van dit tijdschrift ging al meteen op zoek naar een duidelijke definitie voor het vakgebied en definieerde daarbij twee belangrijke onderzoekslijnen: 'the history of structural design and the history of building practices'.⁵⁶ En hoewel ze uiteraard continu onderhevig zijn aan debat en herdefiniëring blijven deze twee onderzoekslijnen vandaag nog erg prominent aanwezig.

De geschiedenis van het constructieve ontwerpen (*structural design*) brengt een openvolging van innovaties (en de invloed daarvan op de praktijk) aan het licht en

51 I. Pey, *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)* (Zwolle-Zeist 2004).

52 Interessante uitzonderingen zijn: Y. Leblicq, 'Territoriaal aspect', in: *De groei van een hoofdstad* (Brussel 1979) 167-171; Idem, 'Evolutie van het uitzicht van Brussel in de 19de eeuw', in: *Brussel, breken, bouwen. Architectuur en stadsverfraaiing 1780-1914* (Brussel 1979).

53 Bertels, *Building the City* en doctoraatsonderzoek E. Vandeweghe. Zie ondermeer: E. Vandeweghe, 'De groeiende aandacht voor het historische stadsbeeld van Oudenaarde in een tijdperk van modernisering (1800-1958)', *Handelingen van de geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde* (2011) 6-53. Idem, 'Ferdinand De Ruddere (1891-1960) as town architect of Dendermonde: stylistic indifference or balance?', in: J. De Maeyer (red.), *Living with History* (Leuven, in print).

54 W. Lorenz, 'From stories to history, from history to histories: what can construction history do?', *CH*, 21 (2006) 31-42.

55 Saint, 'Architect and engineer', 29-33; Heynen en De Jonge, 'The teaching of', 335-345.

56 *Construction history. Journal of the Construction History Society*, Ascot, sinds 1985.

biedt eindeloze onderzoeksmogelijkheden gaande van de typologie van materialen en structuren en de evolutie en toepassing daarvan, over methodologische vraagstukken tot en met de relatie tussen theorie en praktijk.⁵⁷ Deze specifieke technische focus kreeg heel wat aandacht binnen constructie- en techniekgeschiedenis en de impressionante compilatie van papers van de International Congresses on Construction History tonen aan dat dat ook vandaag nog zo is. Een verklaring hiervoor kan, zoals Antoine Picon aangeeft, gezocht worden in het feit dat zowel in het verleden als vandaag de onderzoeksagenda van heel wat constructiehistorici niet historisch reflectief, maar vooral praktijkgericht is – bedoeld voor architecten, ingenieurs of monumentenzorgers: ‘For [Godfried] Semper [1803-1879] or [Eugène Emmanuel] Viollet-le-Duc [1814-1879], the analysis of the construction techniques of the past was inseparable from theoretical and practical questions pertaining to nineteenth-century architecture, in particular to its fundamental uncertainties regarding the question of style and how to build. This attitude is especially clear in Viollet-le-Duc’s lectures on architecture in which the author tries to apply the Gothic approach to nineteenth-century architectural problems like the use of cast and wrought iron (...).’⁵⁸ Picon’s observaties zetten hem aan tot een sterk pleidooi voor de incorporatie van sociale en culturele historische vraagstellingen om zo ook de *scope* van constructiegeschiedenis te verruimen: ‘from the study of the emergence and diffusion of new materials to the analysis of the social dynamics at play in the building industry, historical processes are far more present and the precedence given to objects has greatly diminished’.⁵⁹

Op international vlak is deze evolutie ook duidelijk zichtbaar in studies zoals deze van Valérie Nègre over *L’ornement en série. Architecture, terre cuite et carton-pierre*, waarbij niet langer enkel het innovatieve aspect wordt blootgelegd, maar ook de complexe mix van technologische, economische en sociale dynamieken wordt onderzocht die sterk lokaal (binnen productiecentra, onderwijsinstellingen en dergelijke meer) zijn verankerd.⁶⁰ Ook in België zien we een oriëntering naar technische onderwerpen,⁶¹ die vaak geïnspireerd zijn door een monumentenzorgperspectief. Het *ancien régime* kreeg daarbij zonder twijfel de meeste aandacht, maar sinds de jaren 1970 richtten onderzoekers hun aandacht ook steeds meer op specifieke negentiende- en twintigste-eeuwse bouwmaterialen en technieken. In tegenstelling tot internationale historische en theoretische studies blijven heel wat Belgische onderzoekers echter resistent voor invloeden van sociale of culturele wetenschappen. Lode De Clercq’s artikel over het gebruik en de betekenis van verwarmingssystemen in België of Stephanie Van de Voorde’s onderzoek naar *Bouwen in beton in België (1890-1975)* zijn enkele van de weinige uitzonderingen.⁶²

57 J. Summerson, ‘What is the history of construction?’, CH, 1 (1985) 1.

58 A. Picon, ‘Construction history: between technological and cultural history’, 5-6. Met verwijzing naar: A. Choisy, *Histoire de l’architecture* (Parijs 1899); G. Semper, *The four elements of architecture and other writings* (Cambridge 1989) (Engelse vertaling); E.E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire Raisoné de l’Architecture Française du XI au XVIIe Siècle* (Parijs 1863-1872).

59 Picon, ‘Construction history’, 7. Zie ook: A. Picon, ‘Histoire de l’architecture, histoire de sciences et des techniques’, *Les cahiers de la recherche architecturale*, 6 (1990) 12-17.

60 V. Nègre, *L’ornement en série. Architecture, terre cuite, et carton-pierre* (Sprimont 2006).

61 Van de Vijver, ‘Construction history in Belgium’.

62 L. De Clercq, ‘De internationale context van de Belgische verwarmingstechnologie in haar relatie met de architectuur’, *Gentse bijdragen tot de interieurgeschiedenis*, 23 (Leuven 2003) 77-112; S. Van de Voorde, *Bouwen in beton in*

Afbeelding 6: Werffoto opbouw Brusselse Vismarkt (1882). Privécollectie.

De reflectie over de stad vanuit het perspectief van techniek en technologie is hieraan gerelateerd. Het beperkte bestaande onderzoek analyseert hoe het stedelijke beleid en debat een impact hadden op de opkomst en ontwikkeling van negentiende-eeuwse infrastructuur – gaande van gas, elektriciteit, riolering en bruggen, over straten en treinstations tot en met fortificaties – en omgekeerd wat de effecten van deze nieuwe technieken en infrastructuur waren op het stedelijke beleid, de bedrijvigheid en het dagelijkse leven, en de processen van in- en exclusie.⁶³ Deze vragen positioneren zich ook deels binnen het tweede onderzoeksveld van constructiegeschiedenis, namelijk de geschiedenis van de bouwpraktijk.⁶⁴ Aanvankelijk werd dit type onderzoek opgestart vanuit een sterk economisch georiënteerde invalshoek op de bouwsector (bouwkosten, eigendomstransacties, bouwpraktijk, wisselwerking tussen lokale en (inter)nationale economie, ...).⁶⁵ E.W. Cooneys *An economic history of the British building industry*,

België. Samenspel van kennis, experiment en innovatie, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling (UGent 2011).

⁶³ *Stadsreiniging Antwerpen, 1860-1962*, 1962; B. Cleppe en P. Uyttenhove, 'Infrastructuur en stedenbouw', in: M. Boone en G. Deneckere, *Gent stad van alle tijden* (Brugge 2010) 203-249; P. Decoster en P. Vanommeslaeghe, 'Riolen, riolering en de ontwikkeling van de negentiende-eeuwse Belgische stad', Onuitgegeven licentiaatsverhandeling (KULeuven 1985); L. Honnoré, *Mons au fil de l'eau*; P. Maclot en W. Pottier, 'n Propere tijd!? (On)leefbaar Antwerpen thuis en op straat (1500-1800)' (Antwerpen 1988); P. Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu, 1500-1800* (Kapellen, 1987); W. Van Craenenbroeck, *Antwerpen op zoek naar Drinkwater. Het ontstaan en de ontwikkeling van de drinkwatervoorziening in Antwerpen 1860-1930* (Tielt 1998).

⁶⁴ Summerson, 'What is the history of construction?', 1.

⁶⁵ Powell en Thorne, 'Coming of age', 5-6.

1815-1979 speelde daarin een belangrijke rol.⁶⁶ In de Belgische context werd het economische aspect van het bouwen vooral bestudeerd door historici buiten het veld van de constructiegeschiedenis.⁶⁷ Stilaan kwam er binnen deze niche van het onderzoeksgebied echter ook aandacht voor hoe steden als ‘productiecentra’ het bouwproces al dan niet stimuleerden⁶⁸ en komt er – zoals eerder aangehaald – ook meer aandacht voor de ruime waaier aan actoren die betrokken waren bij het bouwproces.⁶⁹

66 C. Powell, *An economic history of the British building industry, 1815-1979* (Londen/New York 1980).

67 E. Buyst, *An economic history of residential building in Belgium between 1890 and 1961* (Leuven 1992); E. Buyst, ‘Een economisch-historische benadering van de Belgische bouwsector’, in: J. Claes e.a. (red.), *De beschikbare ruimte. Reflecties over bouwen* (Tielt 1990) 163-178; V. Duchenne, De brutobinnenlandse kapitaalvorming in woongebouwen in België tussen 1830 en 1890: reconstructie en analyse van de investeringen en van het investeringsgedrag, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling (KULeuven 2000); J. Hannes en C. Lis, ‘De sociale hiërarchie in de woningbouw, Antwerpen omstreeks 1834’, *Revue belge d’histoire contemporaine*, 1 (1969) 93-131; J. Hannes, ‘L’habitation, phénomène économique et social’, *Revue belge d’histoire contemporaine*, 2:1 (1971) 123-144; Idem, ‘De staat als bouwheer in de negentiende eeuw’, in: Claes, *De beschikbare ruimte.*, 143-178; M. Limberger, Antwerpen en de centrale overheid gedurende de onderzoeksperiode 1815-1830, Rapport NWO-Aspasia-project ‘De wereldstad en de staat. De autonome macht van Amsterdam en Antwerpen in vergelijkend perspectief’ (2005); C.Lis, ‘Proletarisch wonen in de Westeuropese steden in de 19de eeuw: Van wildgroei naar sociale controle’, *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 8:3-4 (1977) 337; P. Scholliers, ‘Loonontwikkeling, conjunctuur en arbeidsverhoudingen in het bouwvak in Brussel en Parijs’, *Tijdschrift voor de nieuwste geschiedenis* (1990) 1-47; P. Van den Eeckhout, ‘Les salaires dans la construction de 1815 à 1990’, *Les cahiers de la Fonderie*, 19 (1994) 2-11.

68 Een pionierswerk is: J. Summerson *The London building world of the 1860s* (Londen 1973).

69 D. Barjot (red.), ‘Entreprises et entrepreneurs du bâtiment et des travaux publics (xviii-xxe siècles), *Histoire, économie et société*, 25/2 (1995) 147-416; F. Hamon en D. Hervier (red.) *Hommes et métiers du bâtiment 1860-1940. L’exemple des Hauts-de-Seines* (Parijs 2001); Picon, ‘Construction history’, 15-17; D. Rilling, *Making houses, crafting capitalism. Builders in Philadelphia, 1790-1850* (Philadelphia 2001); W. Van Leeuwen, ‘bouwen in Nederland in de negentiende eeuw’, in: H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland: de wording van een moderne samenleving 1800-1890* (Zuthphen 1993).